

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ СПІЛКУВАННЯ

□ ПОНОМАРЬОВ О. С. (Харків, Україна)

ПРАКСЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ СПІЛКУВАННЯ

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано складну систему взаємозв'язків і взаємовідносин між спілкуванням і діяльністю як імманентними людині атрибутивними характеристиками. Розглянуто різні випадки і показано, що феномени діяльності та спілкування не просто взаємопов'язані й навіть не просто проникають одне в одного, а утворюють єдину системну цілісність.

Ключові слова: праксеологія, спілкування, діяльність.

АННОТАЦИЯ

Проанализирована сложная система взаимосвязей и взаимоотношений между общением и деятельностью как имманентными человеку атрибутивными характеристиками. Рассмотрены различные случаи и показано, что феномены деятельности и общения не просто взаимосвязаны и не просто проникают один в другой, а образуют единую системную целостность.

Ключевые слова: праксеология, общение, деятельность.

SUMMARY

The complex system of intercommunications and mutual relations is analyzed between intercourse and activity as by immanent a man attributive descriptions. Different cases are considered and it is shown that the phenomena of activity and intercourse are not simply associate and not simply penetrate one in other, but form single system integrity.

Key words: personality, practice, communication, activity.

Складний і суперечливий феномен людського спілкування з давніх пір зовсім не випадково привертає увагу філософів і психологів, педагогів і соціологів, фахівців з теорії і практики управління соціальними системами. Його сутність безпосередньо впливає із складної природи людини як істоти водночас біологічної, соціальної, мислячої, духовної та культуротвірної. Така її природа зумовлює зміст і характер буття людини у формі діяльності як прояву її активності, спрямованої на перетворення зовнішнього світу і самої себе з метою саморозвитку та задоволення своїх потреб. Оскільки ж ця діяльність здійснюється у переважній більшості випадків спільно з іншими людьми, вона вимагає від них організації цілеспрямованої взаємодії, одним з найефективніших засобів і механізмів якої виступає спілкування.

Суперечливість же спілкування визначає те, що людина за допомогою його засобів може не тільки висловлювати свої цілі, прагнення та інтереси, а й приховувати їх. Досить згадати

прислів'я «Їж пиріжки з грибами, тримай язик з зубами», або вислів, що язик дається дипломатові для того, щоб приховувати свої справжні думки і наміри. Життєва ж практика переконливо свідчить, що використовують спілкування та його засоби для того, щоб приховувати цілі й наміри, не лише дипломати. Ці та інші суперечності природи спілкування зі всією необхідністю впливають з більш загальної суперечності між індивідуальним і суспільним буттям людини. Корені ж цієї суперечності криються у тій обставині, що переважна більшість людських потреб сучасної людини може задовольнятися тільки через її участь у спільній з іншими людьми діяльності.

Таким чином, при цьому виникає низка цікавих проблем, зумовлених системою різноманітних зв'язків, взаємозв'язків і взаємодії між феноменами діяльності та спілкування. Основні цілі та напрямки їх дослідження можуть бути об'єднані у понятті праксеологічних аспектів спілкування або ж, що на перший погляд уявляється приблизно ідентичним,

комунікативних аспектів людської діяльності. Однак уважний підхід і глибокий аналіз дозволяє знайти істотні відмінності між цими поняттями. Мета даної статті саме і полягає у філософському аналізі феномену спілкування з позицій праксеології. Іншими словами, вона присвячена дослідженню праксеологічних векторів людського спілкування і є логічним продовженням низки попередніх робіт автора, в яких було детально і послідовно проаналізовано онтологічні, гносеологічні, телеологічні та аксіологічні аспекти спілкування та які було опубліковано на сторінка журналу «Філософія спілкування», а згодом також узагальнено у колективній монографії [1].

Значимо, що сам термін «праксеологія» походить від грецького слова *πραξις* – діяльність, практика і спочатку вживався для позначення теорії ефективної організації діяльності, а сьогодні означає філософське вчення про діяльність як специфічно людський феномен. Вперше цей термін використав Л. Бурдьє, а у науковий обіг його увів А. Еспінас. Системно і цілеспрямовано його застосували Є. Слуцький та Т. Котарбінський. Останній пізніше виклав принципи праксеології у своїх роботах «Принципи хорошої роботи» і «Трактат про хорошу роботу» [2]. Таким чином, саме завдяки роботам Котарбінського як власне термін «праксеологія», так і її основні принципи та ідеї були інституціалізовані як спеціалізовані напрямки теоретичних і прикладних досліджень на основі яких згодом і сформувалася відносно самостійна галузь загальної системи філософських наук.

Однак слід спеціально підкреслити, що ні сам Котарбінський, ні його послідовники, розробляючи фактично логіку і методологію ефективності професійної діяльності людей, не звертали належної уваги на ту роль міжособистісного спілкування, яку воно відіграє у її успішному здійсненні та у забезпеченні можливості досягнення цілей і отримання бажаних її результатів. В то й же час істотна залежність результатів спільної діяльності людей та їх якості від змісту і характеру взаємовідносин між виконавцями, в тому числі й від характеру спілкування між ними, роблять цю проблему не тільки важливою для практики організації цієї діяльності та управління нею, але й надзвичайно цікавою з теоретичних, загальнометодологічних і суто філософських позицій. Тим більше необхідність її дослідження уявляється доцільною і важливою як у зв'язку з інтенсивним розвитком філософії спілкування, так і з актуальними потребами таких прикладних сфер людської діяльності, якими є освіта, політика, культура, матеріальне виробництво,

управління соціальними системами, масова комунікація та деякі інші.

Крім того, сьогодні проблеми взаємозв'язків спілкування і діяльності набувають нового інтересу в умовах інтенсифікації процесів міжкультурної комунікації, розвитку телекомунікаційних засобів і технологій, які, на жаль, супроводжує помітне падіння духовності, людяності і культури відносин та деформація системи життєвих цінностей. Слід враховувати й ту обставину, що саме спілкування також повинне розглядатися як один з різновидів діяльності. Так, одна з його поширених форм – вербальне спілкування – небезпідставно вважається специфічною мовленнєвою діяльністю і має всі характерні ознаки діяльності – від цілепокладання і вибору належних засобів та способів до отримання результатів та їх порівняння з очікуваними або бажаними. Ось чому йому таку істотну увагу приділяли відомі фахівці з психології діяльності. Саме у спілкуванні та в процесі його здійснення виявляється людська сутність, через спілкування та за його допомогою людина не тільки стверджує та реалізує себе, але й може більш-менш об'єктивно ідентифікувати себе, вирішувати свої складні життєві проблеми.

Тому зовсім не випадково, що ще в 1987 році у спільній радянсько-чехословацькій монографії підкреслювалося, що «проблема взаємозв'язку спілкування і діяльності відноситься до числа принципових методологічних проблем не тільки соціальної, але й загальної психології» [3, с. 6]. З тих часів проблема не тільки активно досліджувалася, а й стала розглядатися на рівні навчально-методичної літератури, призначеної не тільки для студентів-психологів, а й для широкого загалу майбутніх фахівців різного профілю.

Так, у роботі М. М. Філоненка [4] охоплено досить широке коло психологічних проблем міжособистісного спілкування. Автор висвітлює теоретичні та методологічні аспекти процесу спілкування, шляхи його оптимізації. Особливу увагу в роботі приділено специфіці міжособистісного спілкування в професіях типу «людина-людина», звертається особлива увага на психологічні аспекти спілкування в медичній та педагогічній галузях суспільного життя. Однак жанр навчального посібника обмежує характер викладу автором матеріалу та його зміст і не дозволяє заглибитися у його філософський аналіз, тим більш пов'язаний з виявленням праксеологічних векторів міжособистісного спілкування. Таке ж зауваження можна зробити й відносно багатьох інших робіт аналогічного спрямування.

Цікавим є питання прояву праксеологічних аспектів спілкування у сфері культури. На жаль, у змістовній загалом роботі М. Ф. Тарасенка, присвяченій аналізу взаємодії природи, технології і культури [5], не звернено уваги на спілкування, яке тим більш успішно відіграє роль єдального чинника, чим вищим є рівень загальної і професійної культури людей, які вступають у взаємодію при розробці та особливо використанні технологій.

З праксеологічної точки зору саме зв'язок спілкування з професійною діяльністю його учасників не тільки має особливу цінність, але й виступає невід'ємним елементом цієї діяльності. Більш того, яскравим свідченням цієї органічної єдності спілкування та діяльності може виступати існування у багатьох професійних сферах не тільки своєї специфічної лексики, але й характеру спілкування. Часто складається й система невербальних засобів, що забезпечують належне взаєморозуміння між учасниками діяльності та сприяють кращому її виконанню. Вдячна посмішка або схвальний кивок головою краще будь-яких слів відображають практичне значення отриманої людиною поради чи допомоги, позитивну оцінку виконаної роботи.

Праксеологічні вектори спілкування важливі та різноманітні, адже без спілкування неможливі ні існування, ні нормальне функціонування як самої людини, так і людського суспільства. Крім того, на глибоке переконання В. Малахова, спілкування є цариною моральності, оскільки сама людська моральність виявляє себе не у свідомості й навіть не у діяльності, а саме у спілкуванні. Моральність же виступає одним з найефективніших механізмів регуляції міжособистісних відносин, в тому числі й у сфері спільної діяльності людей. Практичне спрямованість моралі взагалі й моральності відносин уявляється цілком очевидною, оскільки вони є важливими механізмами регуляції спільної діяльності людей і пов'язаних з нею міжособистісних відносин, в тому числі й спілкування.

Нарешті, не слід забувати й того, що саме спілкування є важливою життєвою потребою особистості як суспільної істоти. Без спілкування неможливе існування ні самої людини, ні людського суспільства у цілому. Потреба людини у спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії у процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу виробнича, не може достатньо успішно здійснюватися, якщо між її виконавцями не налагоджені необхідні контакти й немає належного взаєморозуміння. А без неможлива координація дій, яка являє собою один з

невід'ємних атрибутів спільної діяльності та управління нею.

Такі понадскладні утворення, як людська діяльність та спілкування, а тим більш у їх органічному взаємозв'язку та взаємодії, неможливо глибоко усвідомити і зрозуміти без використання системного підходу до їх аналізу. А цей аналіз є вкрай необхідним, оскільки без нього втрачаються певні сутнісні характеристики самої людини. Дійсно, і діяльність, і спілкування не просто іманентні людині, а впливають з самої її природи як біосоціальної, духовної й мислячої істоти. Іншими словами, вони являють собою суто людські феномени, а рівень їх складності виступає важливою характеристикою рівня особистісного розвитку і культури людини. Тому ж не випадково відомий дослідник феномену діяльності М. С. Каган пише, що оскільки діяльність «завжди здійснюється не самотнім та ізольованим суб'єктом, а об'єднаними і координованими зусиллями різних суб'єктів (індивідів і соціальних груп), необхідним виявляється специфічний тип активності суб'єкта, спрямований вже не на об'єкти, а на інших суб'єктів, – активності комунікативної або спілкування» [6, с. 47].

Праксеологічні вектори спілкування можна розглядати у структурному і функціональному аспектах. Зі структурної точки зору спілкування відіграє важливу роль на всіх стадіях підготовки і здійснення спільної діяльності людей у складі команд і колективів. Оскільки існує безліч форм організації такої діяльності, спробуємо звести їх до двох узагальнених випадків. Перший з них відповідає ситуації, коли учасники спільної діяльності виконують її на паритетних началах без відчутного керівництва нею, а другий – коли вони цю діяльність виконують під примусом з боку керівника. У першому випадку в процесі спілкування і за його допомогою учасники визначають основну мету діяльності та очікувані результати, узгоджують інтереси, розподіляють між собою завдання, домовляються про порядок діяльності, координацію дій, про оцінку результату та його розподіл. Тут спілкування як при підготовці, так і при здійсненні діяльності відбувається «по горизонталі».

У другому випадку керівник ставить цілі й завдання виконавцям, за допомогою зворотного зв'язку впевнюється у тому, що вони правильно все зрозуміли. В процесі виконання завдань спілкування між виконавцями слугує узгодженню дій, а між керівником та виконавцями – контролю й координації цих дій. Після завершення роботи виконавці доповідають про результати, а керівник дає оцінку кожному та його діяльності. Таким чином, тут має місце

і горизонтальне спілкування, однак переважає вертикальний, командний його характер, а цілі та зміст спілкування є підкреслено діловими.

У функціональному відношенні праксеологічні аспекти спілкування яскраво проявляються у тому, як його функції використовуються в процесі діяльності. Звичайно прийнято вважати, що міжособистісне спілкування може виконувати чотири основних функції: інформативно-комунікативну, перцептивну, регулятивно-комунікативну (або інтерактивну) та емоційно-комунікативну. Інформаційно-комунікативна функція спілкування полягає у його використанні для обміну і передавання інформації між людьми за допомогою різних форм і засобів. Завдяки цьому і стає можливим набуття та збагачення індивідуального і суспільного досвіду, відбувається поступове нагромадження знань, оволодіння різними видами діяльності, здійснюється узгодження дій в процесі спільної діяльності, досягається взаєморозуміння між людьми. Ця функція відіграє також істотну роль і у пізнанні людиною партнерів по спілкуванню і самої себе, що сприяє підвищенню ефективності їх спільної діяльності й полегшує досягнення очікуваних результатів.

Сама комунікація як специфічний різновид діяльності може відбутися, у тому разі, коли інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднано діяльність, спілкування та пізнання. Обмін інформацією передбачає також психологічний вплив одного партнера на дії, думки і поведінку іншого з метою їх зміни у бажаному для першого партнера напрямку. А це можливо тільки тоді, коли партнери спілкуються «однією мовою». Майже кожній людині знайома ситуація, коли партнер по спілкуванню не розуміє її. Ми навіть не розглядаємо банальний випадок, коли вона спілкується з іноземцем, причому жоден з них не володіє ні мовою партнера, ні якоюсь іншою, спільною для них мовою.

Однак сама життєва практика переконливо свідчить, що для успішного здійснення спільної діяльності, яку доводиться виконувати цим людям, вони починають застосовувати невербальні та інші засоби і, як не дивно, згодом досягають порозуміння. А потім і починають оволодівати мінімально необхідним лексичним запасом мови партнера. Таким чином, можна дійти цікавого висновку, що не тільки спілкування сприяє спільній діяльності, але й сама діяльність виступає потужним чинником, здатним стимулювати як спілкування між її учасниками та їх взаєморозуміння, так і формування певних взаємовідносин. Отже, у складному просторі спілкування і діяльності їх взаємовплив і взаємодія виступають одночасно про-

явом онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, телеологічних і праксеологічних аспектів природи цих суто людських феноменів. Ці прояви тільки підкреслюють складність і системну цілісність самого феномену спілкування та його роль.

Набагато складнішою є ситуація, коли відсутнє розуміння між людьми однієї мови і культури. У більшості випадків воно є наслідком і результатом неприйняття одним партнером іншого, що унеможлиблює їх успішну спільну діяльність і плідну взаємодію між ними. Однак і така ситуація не повинна вважатися безнадійною. При наявності доброї волі хоча б одного з партнерів, терпіння і прагнення домогтися взаєморозуміння, вона цілком може бути розв'язана на користь нормалізації спілкування, взаємовідносин взагалі та визначення спільних інтересів і цілей. Однак в решті решт це вже виходить за межі інформаційно-комунікативної функції спілкування. Тому надзвичайно важливими для успішної міжособистісної комунікації є й інші, розглянуті нижче функції людського спілкування.

Саме перцептивна функція і полягає у сприйнятті й пізнанні партнерами один одного в процесі комунікаційної взаємодії та встановленні на цій основі взаєморозуміння між ними. А воно ж, у свою чергу, виступає визначальною передумовою можливості успішного здійснення ними спільної діяльності, організації взаємодопомоги та плідної співпраці. Більш того, процеси сприйняття і взаємного пізнання учасниками спільної діяльності виступають, за великим рахунком, певними невід'ємними складниками цієї діяльності. Дійсно, в процесі цього сприйняття пізнаються характерні особливості партнерів, урахування яких дозволяє поліпшити функціональний розподіл їх обов'язків, що підвищує загальну ефективність їхньої праці та якість її результатів. Цікаво, що такі, суто праксеологічні прояви активно сприяють і емоційному зближенню партнерів.

Важливу роль у здійсненні спільної діяльності партнерів відіграє також регулятивно-комунікативна (або інтерактивна) функція спілкування, яка передбачає не лише обмін інформацією, пізнання суб'єктами комунікації один одного, але й взаємодію між ними, регуляцію поведінки суб'єктів в процесі цієї діяльності. Це відбувається через переконання, навіювання, наслідування, обмін діями і т. ін. Звичайно визначають два види взаємодії: а) співробітництво (кооперація); б) суперництво або конкуренція. Практика спільної діяльності припускає обидва види, оскільки кожен з них дозволяє успішно досягати бажаних цілей та очікуваних результатів. Безперечно, кожному

з цих видів взаємодії притаманні свої переваги і свої недоліки, аналіз яких виходить за межі даної статті, і кожний може характеризуватися своїм специфічним характером спілкування між учасниками взаємодії.

Нарешті, емоційно-комунікативна функція спілкування також відіграє важливу роль у здійсненні спільної діяльності, оскільки сприяє включенню у її виконання емоційної сфери людини. Під час спілкування не тільки виникає і виявляється розмаїття людських емоцій та почуттів, а й безпосередньо впливає на характер діяльності, на ставлення виконавців до неї та один до одного, створюючи сприятливу (чи навпаки) психологічну обстановку. Роль і значення емоційно-комунікативної функції спілкування не обмежуються лише конкретним актом певної спільної діяльності учасників. Її можливі прояви здатні переростати у стійкі й тривалі міжособистісні стосунки, які, у свою чергу, можуть активно сприяти плідній співпраці.

Добре відомо, що спільна діяльність є переважним проявом людської активності, і вже сама необхідність взаємодії між її учасниками вимагає тим чи іншим чином використання засобів спілкування. В той же час, виходячи із загальних положень про праксеологічну спрямованість спілкування можна поставити питання, а чи має воно місце в процесі індивідуальної діяльності, чи потрібне воно взагалі у такому випадку. На наше глибоке переконання, і тут спілкування не тільки присутнє, а й необхідне. Дійсно, по-перше, коли людина щось робить для іншої людини, вона спілкується із замовником, визначаючи його цілі й побажання, навіть деякі нюанси, а безпосередньо в процесі виконання замовлення уточнює відповідність фактично зробленого бажаному чи очікуваному з тим, щоб можна було своєчасно щось виправити у разі тих чи інших відхилень.

По-друге, коли людина щось робить для себе, вона може радіти з тим, хто є більш досвідченим фахівцем у цій справі. Але навіть коли й такого спілкування немає, вона спілкується сама з собою. Досить поспостерігати за будь-ким, зайнятим якоюсь справою, щоб впевнитися у тому, що майстер або час від часу уважно розглядає зроблене ним, роздумуючи над тим, що йому і як робити далі, або як виправити те, що не вийшло так досконало, як би йому хотілося. Нерідко при цьому можна навіть почути, як він розмовляє сам з собою, даючи оцінку зробленому і вголос міркуючи, як покращити виріб. Безумовно, хтось з моїх потенційних опонентів може слушно зауважити, що спілкування передбачає як мінімум двох співрозмовників, і тому розмова людини з самою собою начебто не є спілкуванням.

Однак у дійсності це не зовсім так. Адже різновидами спілкування є і внутрішній монолог, і діалог з відсутнім партнером, коли ми читаємо книжку або розглядаємо картину чи слухаємо музикальний твір. Тільки особливістю такого спілкування стає розведеність його учасників у часі й просторі. При цьому ми не тільки спілкуємося, а й фактично беремо участь у спільній діяльності, оцінюючи твір автора, його позиції і погляди тощо. І такому ж розумінні розмова людини самої з собою (незалежно, чи ця розмова набуває вербальної форми, чи є внутрішньою, уявною) також є спілкуванням, яке відбувається у неї з її «іншим Я», яке таким чином допомагає (порадою чи згодою) у виконанні нею своєї діяльності.

Надзвичайно широкий спектр сфер застосування людьми спілкування зумовлює й розширення поля використання його праксеологічних векторів. Особливий інтерес, на наш погляд, являє практика їх використання у системі реклами, у передвиборчій агітації тощо. Чітка практична спрямованість навіть опосередкованого спілкування з цільовою аудиторією з урахуванням її потреб та інтересів дає свої результати. Досить згадати «славнозвісну» гречку, яка схилила позиції багатьох незаможних виборців на бік кандидата, який організував її роздачу, хоча його особистість не викликала у них симпатії.

Не менш цікавими виявляються праксеологічні прояви в процесі педагогічного спілкування, коли цілеспрямований вплив доповнює активне залучення студентів до науково-дослідної діяльності. У цьому випадку між викладачем і студентом встановлюються довірчі відносини, скорочується психологічна відстань між ними, а певне емоційне зближення позитивно позначається як результатах спільних досліджень, так і, що надзвичайно важливо, на процесах особистісного і професійного розвитку студента.

Остання ситуація дозволяє звернути увагу й на такі діяльнісні аспекти спілкування, які вмонтовують у себе пізнавальні й духовні його прояви. Йдеться про те, що саме в процесі спілкування людина отримує можливість засвоювати необхідні знання і навички певної діяльності й досвід належного її здійснення. Характерно, що це відбувається не тільки в системі освіти, а практично протягом всього активного трудового життя, оскільки нормальна людина постійно прагне удосконалювати прийоми і способи своєї діяльності. Крім того, спілкування, яке супроводжує спільну діяльність і являє собою її невід'ємний складник, сприяє формуванню духовності, чітких світоглядних позицій, моральнісних принципів і переконань. Водно-

час спілкування ж стає і механізмом контролю за їх дотримання та засобом здійснення морального осуду порушників моральних норм і приписів з боку суспільства.

Оскільки пізнавальна діяльність в сучасних умовах відбувається також переважно через спілкування, а не шляхом безпосереднього споглядання та трансформації чуттєвих образів у поняття, спілкування стає ще й основним засобом формування світогляду людини. Сам же світогляд як досить складна система поглядів, уявлень і переконань включає у собі також регулятивні принципи діяльності, поведінки, спілкування і впливу на інших людей, як це показано у нашій монографії, присвяченій філософії впливу [7].

Таким чином, аналіз праксеологічних аспектів людського спілкування дозволяє дійти цілком обґрунтованого висновку про те, що саме спілкування є не просто невід'ємним елементом людської діяльності, а утворює разом з нею принципово інший феномен «діяльність-спілкування», який іманентний людині і якому притаманна системна цілісна єдність. При цьому кожен його компонент має подвійну природу і може розглядатися і в діяльнісному, і в комунікативному плані. Це означає, що спілкування водночас являє собою один з різновидів діяльності, а діяльність, тим більше, коли вона виконується більше ніж однією особою, являє собою своєрідний вид спілкування.

Залежно від виду й характеру діяльності, її цілей, змісту та інших обставин, в загальній структурі цілісного феномену «діяльність-спілкування» може проявлятися різне співвідношення між цими його обома рівноправними компонентами (при їх розгляді у традиційному розумінні) аж до крайніх випадків включно, коли один з них практично повністю відсутній, в той час як інший виражений на всі сто відсотків.

Автор добре розуміє, що використана ним робоча назва феномену «діяльність-спілкування» (або «спілкування-діяльність») є недо-

статньо зручною, однак не в його правилах пропонувати якісь інноваційні терміни. Тому буду щиро вдячний тому, хто зможе віднайти для цього феномену більш зручний та загальноприйнятний ноумен. Хоча попередньо достатньо відповідним мені особисто вважається термін «активність», який є більш загальним і тому здатний охоплювати змістовну повноту всього нашого феномену. Дійсно, цілком правомірно говорити і про комунікативну, і про діялісну (знов-таки у їх традиційному розумінні) активність. При цьому виникає одна незручність – англійською і активність, і діяльність перекладаються одним словом «activity», але це нехай турбує філологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Философия общения: монография / В. Г. Кремень, Д. И. Мазоренко, С. А. Заветный, С. Н. Пазынич, А. С. Пономарев. – Харьков: ХНТУСХ им. П. Василенко, 2011. – 440 с.
2. Котарбиньский Т. Трактат о хорошей работе: Пер. с польск. – М.: Экономика, 1975. – 271 с.
3. Общение и оптимизация совместной деятельности: монография / Под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – 304 с.
4. Філоненко М. М. Психологія спілкування: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
5. Тарасенко Н. Ф. Природа, технология, культура. Философско-мировоззренческий анализ / ред. С. Б. Крымский; Академия наук УССР, Институт философии. – Киев: Наукова думка, 1985. – 254 с.
6. Каган М. С. Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа). – М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
7. Заветный С. О., Пономарьев О. С., Пази-нич С. М. Філософія впливу: монографія. – Харків: Видавець Савчук О. О.; ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2011. – 204 с.

